

СРАВНЕНИЕ МЕЖДУ СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА „ЧЕТИРИ СЛОВА ПРОТИВ АРИАНИТЕ“ ОТ АТАНАСИЙ АЛЕКСАНДРИЙСКИ И НОВИЯ ИМ СРЕДНОВЕКОВЕН ПРЕВОД

ПИРИНКА ПЕНКОВА

Опитите за обединение на източната и западната църква по време на седемнайсетия униатски събор във Ферара/Флоренция 1431–1445 г. възбуждат интереса към догматичните съчинения на Атанасий Александрийски по въпроса за *Filioque* и борбата с ересите на арианите и духовборците (Vrenneske 2011: 425–428). Автентичните Атанасиеви *Три слова против арианите* са запазени в гръцки преписи от X в. насам и по наследство от патриарх Фотий и Преславската църква в руската църковнославянска традиция се преписват съчинения за произхода на Св. Дух срещу *Filioque*. Още в X в. преводачът на словата Константин Преславски заменя неавтентичното гръцко четвърто слово с Атанасиевото „Послание до епископите на Египет и Либия“ и въвежда отделен теологически термин за означение на Бога Син и Слово като γέννημα μονογενής (породъ, сцѣглъ) срещу означението за не-божествено рождение, γένημα μονογενης (рождѣние, единочждъ). В *Трето слово против арианите*, глава XXIX, Атанасий посочва характеристиките на Бога-Син като Логос, сияние (еманация) и премъдрост, които важат само за Спасителя: Σκολὸς τοίνυν οὗτος καὶ χαρακτήρ τῆς ἀγίας Γραφῆς ὡς πολλὰκίς εἶπομεν, διπλῆν εἶναι τὴν περὶ τοῦ Σωτῆρος ἐπαγγελίαν ἐν αὐτῇ· τὴν περὶ τοῦ Σωτῆρος ἐπαγγελίαν ἐν αὐτῇ· ὅτι τε ἀεὶ Θεὸς ἦν καὶ Υἱὸς ἐστὶ, Λόγος ὢν καὶ ἀπαύγασμα καὶ σοφία τοῦ Πατρὸς (Пенкова 2016: 322). Схизмата от 1054 г. остава неповлияна от опита на гръцки теолози от XIII в. (Гигорий Кипърски, Никифор Блемидес) да намерят податки в текст на Атанасий („Писма до Серапион“, I.20) в полза на *Filioque* (Ritter 2011: 316–318).

До първата публикация на паралелен латинско-гръцки текст на *Словата против арианите* в 1601 г. (Editio Commeliana) в латинската традиция битуват почти без изключение преводи на псевдо-Атанасиеви текстове (Müller 2011: 378–386). Приписаният на Атанасий изповеден символ Symbolum Quicumque, използван в католическата църква и до XX век, съдържа мислите на Августин (*Aurelius Augustinus*. De fide et symbolo, Cap. IX. 19) и формулата Spiritus Sanctus a Patre et Filio... procedens. Този псевдо-Атанасиев символ верую, потвърден

през 681 на дванайсетия събор в Толедо (Toledo Consilium Toetanum Duodecesimum), утвърждава на Запад авторитета на Атанасий като защитник на *Filioque*, като се започне от Тома Аквински и се стигне до публикувания в 1591 г. трети том от Църковната история на Цезар Бароний (Caesar Baronius, *Annales ecclesiastica*). Двезичното издание на Атанасиевите трудове в Хайделберг през 1601 г., известно като *Editio Commeliana*, използва ред гръцки ръкописи за реконструкцията на текстовете и поставя редом вече съществуващия латински превод на Петер Наник (Pieter Nannick, Petrus Nannius) от 1556 г. През 1627 г. в Париж са напечатани събраните съчинения на Атанасий от Й. Пискатор (J. Piscator, *Opera omnia Athanasii Alexandrini*), това издание има значение за печатното славянско издание на „Четири слова против арианите“, осъществено в Москва през 1656 г. от Епифаний Славинецкий (Lytvinenko 2019, in print: 7–9). В 1698 г. в Париж излиза (с използване на *Editio Commeliana* и нов критичен апарат) тритомното издание на бенедиктинците Jacques Lopin и Bernard de Montfaucon. Това издание ползва и Jacques-Paul Migne в *Patrologia Graeca*, изданието на Мин остава стандарт и до днес (Stockhausen 2011: 6–8).

В източната православна църква преписват старобългарския превод на „Словата против арианите“, извършен от Константин Преславски в 906 г. от XI до XVII в., но преписите са засвидетелствани най-рано от 1498 г., най-авторитетният ръкопис – РНБ, Пог. №968, заляга в съвременните издания на отделните Слова (Vaillant 1954, Пенкова/Penkova 2015, Пенкова/Penkova 2016). Десетте руски преписа от XV–XVIII в., които възхождат към Преславския превод, се групират в две разклонения с прототип съответно ръкопис РНБ, Пог. № 968 и ръкопис РГБ, ф. 113, № 115 (437). И двата посочени ръкописа, преписани в 1489 г. по нареждане на Новгородския архиепископ Геннадий, отбелязват в колофон преводаческата роля на Константин Преславски, но Митя Поповка, преписвачът на Пог. 968, преписва „от стари български книги дума по дума“ (Vaillant 1954: 13), а преписвачът на ръкопис РГБ, № 115 (437) Тимофей Вениаминов от Йосифо-Волоколамския манастир отбелязва двукратно, че гледа и в един „стар Атанасий“, очевидно различен от неговия текст (Пенкова, 2018: 41–82). През XVI в. патриарх Макарий включва превода на Константин Преславски в Чети-миня под втори май, датата за смъртта на Атанасий, на княз Борис I и на първите руски великомъченици Борис и Глеб (издание Weiher, Šmidt, Škurko 2007). Както се спомена, преводът на Константин Преславски е преписван чак до края на XVII или началото на XVIII в., за което свидетелства ръкопис РГБ, Собрание Овчинникова, №209. През XVII в. по време на реформата на патриарх Никон бива напечатан друг превод на *Словата* в книгата на известния преводач и реформатор Епифаний Славинеcki: „Богослов-

ский сборник“: *Сборник переводов Епифания Славинецкого (Григорий Богослов, Василий Великий, Афанасий Александрийски и Иоанн Дамаскин)*, Москва, 1665 г. Запазена е ръкописната чернова на Епифаний в ръкопис ГИМ Син. 112 (№ 360), XVII в. (*Горский, Невоструев/Gorskij, Nevostruiev 1859: 42–43*). ГИМ № 360 е цитиран тук по фотокопия с направената от самия преписвач номерация на листовете; на отделни листове има двойна номерация, предадена и тук. Този нов превод е отбелязан в каталога на печатните книги през XVI–XVII в. като превод на самия Епифаний (Зернова/Zernova 1958: 95). В каталога на печатните книги от XVI–XVII в. Зернова отбелязва с № 311 „Сборник переводов Епифания Славинецкого (Григорий Богослов, Василий Великий, Афанасий Александрийский и Иоанн Дамаскин), 1665 г.“ (Зернова/Zernova 1958: 95). Същата информация се повтаря в последвалите каталози, например в каталога на Научната библиотека на Московския университет (Поздеева, Кашнирова, Леренман 1980: 226). Допълнителната проверка показва, че под ръководството на Славинецкий през 1665 г. са били напечатани две книги: Сборник „Беседы И. Златоуста на Евангелие от Иоанна“ и „Богословский сборник“, който съдържа главно „Слова“ на Григорий Богослов и неговото „Житие“, написано от презвитер Григорий. В началото на „Богословский сборник“ е указано: **ѿ свѣдѣтельствѡваны сѣл стѣмъ и вѣдѣхновеныѿ книги во тѣпографин со греческихъ старыхъ писменныхъ и печатныхъ переводовѣ стѣмъ горы ѿтѡнскѣмъ: томъ же стѣмъ горы архемандритомъ Дѣвнѣстѣмъ со клеветы егѡ**. Аналогичен текст относно Дионисий и неговите сътрудници е напечатан и в колофона на сборника „Беседы Иоанна Златоуста“. В научната литература е изказвано мнение за работата на свързания с Атон архимандрит Дионисий като водещ в подготовката на чернови за печат (така наречените „кавычные книги“). Според изследователя Сиромакха за подбора на гръцките текстове и сверката на превода с гръцки са отговаряли подготвени справочници, а Епифаний е проверявал за одобрение и печат въпросните „кавычные книги“ (Сиромакха/Siromakha 1999: 15–20).

Много сходен с текста в ГИМ № 360 е текстът, преписан столетие по-късно на Балканите в ръкописния сборник на Гаврило Стефанович Венцлович „Разглагольник“ от 1734 г. Ръкописът се пази в архива на Сръбската академия на науките и изкуствата, Arhiv SANU, Inv. br. 95 /135/; тук ръкописът е използван по фотокопия и цитатите носят номерацията на преписвача.

Сравнението на двата превода в настоящето изследване започва с библейските цитати в превода на Константин Преславски и библейските цитати в новия превод, представен в „Разглагольник“ (по-нататък Разгл.). Връзката на цитата от версията на Атанасий с познатия на преписвача евангелски текст е ориентир за намиране на актуалната за преписвача

редакция на свещения текст, но както старобългарският преводач, така и атонският превеждат директно от своя гръцки източник без сверка с определени канонични книги. Библейските цитати във Второ и Трето слово вече са анализирани и индексирани в изданията на Словата по преписа Пог. 968 (Пенкова 2015: 114–124, Пенкова 2016: 109–126), затова тук като приложение е включен списък на цитатите по библейски глави само от Първо слово. Цитатите от старобългарския превод на Първо слово се дават по подготовения за ново издание текст, номерацията на страниците отговаря на номерацията в ръкопис Пог. 968. Когато цитатите са отбелязани от Ваян, справки по изданието на А. Ваян се дават в скоби с номер на страницата и реда у Vaillant, 1954.

ТЕКСТОЛОГИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА НОВИЯ СЛАВЯНСКИ ПРЕВОД

Несъмнено текстът в черновата на Епифаний Славинецки (по-нататък ГИМ 360) и текстът на Венцлович имат общ произход, най-вероятно от един атонски превод. Езиковите черти на новия превод съвпадат с характеристиката на буквалните атонски преводи през XIV в.: предложни вместо безпредложни употреби за гръцки предложни конструкции, контрахираны форми на прилагателните и имперфекта, членувани инфинитиви вместо лични глаголни конструкции, отстранение на двойното отрицание и асигматичния аорист, множествено вместо единствено число за местоименията тип *таѣта*, замяна на пасива с възвратни форми на глагола, отбелязване на гръцките членни форми с *иже*, *еже*, калкиране на сложни думи като *свѣтѣноносѣць* вместо *дньница* за *ἑωσφόρος*. Доводите на авторката за атонския произход на превода са изложени в статията „Сербская редакция нового славянского перевода Слов против ариан Афанасия Александрийского в сборнике Разглагольник Гаврила Венцловича Стефановича 1734 г.“ (под печат). Преводачът на новия превод е познавал превода на Константин Преславски, защото има примери, в които двата преписа на превода съдържат еднакви думи без подкрепа в гръцки. Според В. Литвиненко Епифаний е използвал превода на Константин Преславски: „Epifanij definitely used the existing translation made by Constantin of Preslav in 907 and available to him in Moscow“ (Lytvynenko 2019, под печат).

Епифаний сверява допълнително буквалния атонски превод с гръцки, зачерква думи и надписва свой лексикален вариант, например *моуць* вместо *сила*, *высочайшии* вместо *вышнїи*, *чрез Соломѣна* вместо *Соломонѣм*. Поправките на Славинецки обаче не се откриват в преписа на Венцлович. Поради разликите между руския и сръбския препис може да се предполага, че сръбският препис не е направен от една пренесена от Ру-

сия книга, а от запазен на Атон или във Фружка гора нов славянски превод. В предисловието на руския препис е записано: Я свидѣтелствованы сѣа стѣла и бѣодухновенна книги во тѣпографин со греческихъ старыхъ писменныхъ и печатныхъ переводовъ стѣла горы йтѣнскѣа: тоа же стѣла горы архемандритомъ дѣионѣсѣемъ со клеветы игѣ. Причината да бъде предпочетена буквалната атонска версия пред смисловия превод на Константин Преславски се обяснява с историческия факт, че в дискусиата със старOVERците последните използват свободния старобългарски превод (Пенкова 2018: 34). За да се разграничат от жидовстващите, реформаторите от кръга на Никон разделят езиковия и теологичния аспект.

Според издателя на Първо слово против арианите А. Ваян за сверка с гръцкия Славинецки е използвал печатното издание на Йосиф Пискагор в Париж, 1627 г. (Vaillant 1954: 16). Не е изследвано взаимоотношението на гръцкия текст от 1627 г. с текста на първото гръцко печатно издание в Хайделберг от 1601 г. (Editio Commeliana), в което влиза колекцията от съчинения на Атанасий Александрийски, съставена от Нил Достопатрес в XII в. Последвалото издание на Б. де Монфокон (B. de Montfaucon 1698: 321–468) е взето от ръкопис Basiliensis gr., XIII в., произхождащ от Великата лавра „Св. Афанасий“ на Атон. Тук са използвани съвременните критични издания на Словата: Метцлер, Савидис 1998–2000 (Metzler, Savvidis 1998–2000) и Тец, Вирва 2000 (Tetz, Wyrwa 2000). Генезисът на гръцките преписи от X–XVI в. е изведен от два архетипа: х и RS (Metzler, Savvidis 1998–2000: 88–89). Basiliensis gr. принадлежи на традиция х. Славянският текст на Първо и Трето „Слово“ в Пог. 968 е преведен от гръцки текст от една смесена традиция, само Второ слово е редактирано с цел да бъдат отстранени разнотченятията от RS (Пенкова 2016: 29–37). Ако се съди по Пог. 968, гръцкият източник на Константин Преславски е бил най-близък до запазен гръцки ръкопис от X в., Atheniensis gr. 428, само в Atheniensis gr. 428 трите автентични „Слова против арианите“ предшестват поместеното като четвърто слово „Окръжно послание до епископите на Египет и Либия“. В атонския превод „Окръжното послание“ предшества трите Слова, както е и в гръцките преписи след XII в. За гръцкия текст на Атанасий е доказано съществуването на „смесени“ традиции на текстовете още в най-ранните достигнали до нас гръцки ръкописи, например *Codex Alexandrinus* (British Library, MS Royal 1.D.V–VIII), където в евангелската част е отразен византийският тип текстове, а в Деяния на апостол Павел и Посланията – александрийският (Donker 2011: 3). В по-новите изследвания върху творчеството на Атанасий ударието е поставено върху анализа на екзегезата на библейския цитат (Ernest 2004) и сравнението между ориентацията на Атанасий и съвременниците му Маркел Анкирски, Аполинарий, Евсевий и Акаций (Vinzent 2011: 131).

ТЕКСТОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СРЪБСКИЯ ПРЕПИС

В текста на Венцлович е налице сръбска, а не руска фонетика с дувров правопис и рефлекс а за њ и њ вътре в думата, замяна на носовките с оу и е, сонорни -р-, -л- (тип съмрти). Запазени са старобългарските рефлексии шт-, жд-, йотувани ю, га в началото на думата и след меки съгласни. Ортографията следва строго правописните правила, изложени от Константин Костенечки в съчинението му „О письменехъ“, с три вида ударения, три вида съчетания на ударенията с придихания, паерчик и кендема, както и смислово разпределение на о и ѡ, е и є, и и ї, оу и ѡ. В сръбския препис намираме сложни форми на прилагателните, анафорични местоимения (вин. пад. нь и ѡ за ѡ), архаични причастни форми от типа хранѡни (хранѡни), избѡвалше се (избѡвалша сѡ).

Има ред примери, в които фразите от „Разглагольник“ са по-близко до текста на Пог. 968, отколкото до текста на Епифаний, например в цитата от Псалм LXXXIX. 1–2: ὁ μὲν Δαβὶδ ψάλλει κύριε, καταφυγὴ ἐγενήθης ἡμῖν εἰς γενεάν καὶ γενεάν. Прὸ τοῦ ὄρη ἐδρασθῆναι καὶ πλασθῆναι τὴν γῆν καὶ τὴν οἰκουμένην καὶ ἀπὸ τοῦ αἰῶνος σὺ εἶ. | Пог. 968, 17626–18a1–2 давьдъ же поетъ, ꙗко приѣжиште высть намъ в рѣ и родъ. прѣже даже горы не оутвердиша сѡ. и създа сѡ землѡ и вселенѡ. Отъ вѣка и до вѣка ты еси. | ГИМ № 360, 29/57 Давидъ „ѡбо поетъ. Гди приѣжище выль еси намъ в рѣ. прѣже еже горамъ ствердити сѡ, и создатися землѡ, и селенѡи, ѡ вѣка и до вѣка ты еси (изпуснати са думите и родъ за каи γενεᾱ)| Разгл. 197a34–197b1–2 дѣтъ оубо поѣ. ꙗко приѣжиште вы на в рѣ и рѡ. [рѣ и рѣ], прѣже да не выти гора и създатися зѣли, и вселенѡи ѡ вѣка и до вѣка ты еси. В превода Отъ вѣка и до вѣка Пог. 968 и Разгл. се съгласуват с традиция х: καὶ ἀπὸ τοῦ αἰῶνος καὶ ἔως, а ГИМ № 360 следва традиция RS: καὶ ἀπὸ τοῦ αἰῶνος. В превода на ἐδρασθῆναι с оутвердити Пог. и ГИМ № 360 се съгласуват с традиция х, а не выти гора в Разгл. отговаря на разночетенето в S γενηθῆναι, O γενηθῆ (Tetz, Metzler, Savvidis 1998, 123). Забележително е, че Разгл. тук е по-близко до Синайския псалтир, 119b 12–16 прѣже даже горы не вышѡи—ї созѡда сѡ зѣлиѣ і оуселенѡи. Подобен е текстът в Пог. 968, 17620–24 солонмъ рече, даже землѡ не сътворить. и даже бѣзѡтнѡи не сътворить. и даже не истекѡ источникѡи водни. и даже не оутвердѡтъ сѡ горы. прѣже всѣ холмѡ раждаѡтъ мя. и да авраамъ не высть азъ есмь. ГИМ 360, 56 урез Солонѡна Глетъ, прѣже еже землѡ сотворити, и прѣже еже бѣдны сотворити, и прѣже еже проити источникѡи воднымъ, и прѣже еже горамъ ствердити сѡ, прѣже всѣхъ холмѡ раждаетъ мя. И прѣже неже Авраамъ быти, а есмь, Разгл. 197 салонѡнѡ Глетъ. прѣже є землѡ сътворити. и прѣже є бѣдны сътворити. и прѣже еже произыти источникѡи водны. и прѣже є гора оутвердити се. прѣде

вѣсѣ хлѣмѡвъ рѣдѣ ме. ѡ прѣже неже авраамѣ быти азъ есѣ, διὰ Σολομῶντός φησι. πρὸ τοῦ τῆν γῆν ποιῆσαι, καὶ πρὸ τοῦ ἀβ'θσσοῦς ποιῆσαι καὶ πρ[ο] τοῦ προελθεῖν τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, πρὸ τοῦ ὄρη ἐδρασθῆναι, πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γεννᾶ με καὶ πρὶν Авраάμ γενέσθαι ἐγὼ εἰμι. Тук на ἐδρασθῆναι съответства οὐтврѣдити в ГИМ 360 и Разгл.

Друг пример има в глава XLI, πῶς οὖν ἐλάμβανεν ὁ εἶχεν ἀεὶ καὶ πρὶν λαβεῖν νῦν αὐτό, Пог. 968, 4361–2 како оубо приимааше еже имѣаше присно. ѡ прѣвѣе даже нынѣ не възметъ, ГИМ № 360, л. 98/50 како приатъ покланѣмы быти, ѡ прѣжде неже приати нынѣ сѣе, Разгл. л. 212 како оубо прѣеше. еже имеше прѣно. ѡ прѣжде неже приати нынѣ сѣе. Текстът на Славинецки се отклонява от гръцкия заради контаминация със следващ пасаж: πῶς ἔλαβε τὸ προκυνεῖσθαι ὁ καὶ πρὶν τοῦτο νῦν λαβεῖν, ἀεὶ προσκυνούμενος – Пог. 968, 436 како приатъ покланѣние. Приемлани покланѣние ѡ прѣвѣе сего приати, ГИМ № 360, 98/50 како приа покланѣмы быти, ѡ прѣжде неже приати нынѣ сѣе, прѣно покланѣмыи, Разгл. 212 како прѣе покланѣе быти. ѡ прѣде неже прѣети сѣе, прѣно покланѣмыи.

Наличието на славянски форми, които съответстват на разночетения от различни гръцки традиции, потвърждава наблюдението, че славянските преводи на Словата са следвали гръцки образци от една смесена традиция, само Второ слово в Пог 968 е редактирано допълнително спрямо гръцки ръкопис от традиция х и е изчистено от разночетения по RS (Пенкова 2016: 12). И в старобългарския, и в атонския превод преобладават примерите по традиция х, например ἐν δὲ τῷ Δαυὶδ. ἀνεβόησε φωνῆ μεγάλῃ Σωσάννα καὶ εἶπεν. ὁ θεὸς ὁ αἰῶνος, ὁ τῶν κρυπτῶν γνώστης, ὁ εἰδὼς τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν | Пог. 968, 18a3–5 въ даниилѣ же възъпи гласомъ великѡ сѡсѣнна ѡ рече, бѣ невесѣныи таемый съвѣдѣтель. съвѣдыи все прѣжде быти ѡ и хъ | ГИМ № 360, 29/57 в даниилѣ же, возвоп гласомъ великиимъ сѡсѣнна, ѡ рече. Бже нбныи, тайны знатель, вѣдыи всѡ прѣжде быти ѡ ѡ | Разгл. 1976 въ даниилѣ възвоп гласѡ великы сѡсѣнна ѡ рече, бѣ нбныи, тайны знателю, вѣдыи всѡ прѣже быти ѡ и хъ. Тук х има ὁ θεὸς οὐράνιος вместо ὁ θεὸς ὁ αἰῶνος.

Разликата в произхода на отделни разночетения в ГИМ № 360 и в Разгл. дава основание за предположението, че преписът на Славинецки е сверяван допълнително с гръцки образец, различен в сравнение с източника на атонския превод: например за Ὁ Δαβὶδ ψάλλει λέγων в ГИМ № 360 има Давидъ поетъ глѣ, но в Разгл., 193, двъ пое глѣе (глѣ за глагола и пое за поа). В подкрепа на това наблюдение е и различният словоред от типа ГИМ № 360 быти нынѣ срещу Разг. нына быти для нῦν γεγονένα.

Не е известно дали добавени или пропуснати думи у Венцлович, които липсват както във всички преписи на старобългарския превод, така и в ГИМ № 360, се дължат на атонския му протограф, например честото изпускане на рече за φησί или добавеното в Разгл.192 бѣ некогда време,

срещу Пог. 968, 30.13 вѣ нѣкогда, или добавената фраза у Венцлович в края на Второ слово: еже аще что выстѣ.

В ГИМ № 360 и в Разгл. има посочки в полето за източника като библейска книга или автор, но заслужава внимание фактът, че маркировките на цитата в полето са съкратени по различен начин, срв. напр. ГИМ № 360, 61/31 ѿ корѣ. ꙗ, Разгл. 199 ѿ корѣ ꙗ.

ОБЕМ И ХАРАКТЕР НА БИБЛЕЙСКИТЕ ЦИТАТИ

Екзегезата на Атанасий Александрийски се опира на цитати от всички канонични и второканонични текстове, самият Атанасий пръв разделя Завета на „стар“ и „нов“ (*παλαιὰ τε καὶ καινὴ*, Пенкова 2016: 110–111). Статистиката на цитатите в гръцкия текст на Първо слово показва, че от 23 132 думи общо 3 237 думи са от Светото писание, като цитатите от Новия завет са около два пъти по-чести (Ernest 2004: 114, 355); преглед на по-старите изследвания у Dragas 2005: 6–7, 11, 41). Ключовите цитати (*παράδειγμα*) се повтарят многократно в текста и около тях се групират цитатите образци, обозначени от Атанасий като *τύπος, χαρακτήρ*. В Първото слово ключов цитат е Посланието на ап. Павел до Филипяните 2. 8–11 и Евреите 1:4, във Второто слово – Притчи 8:22, в Третото – Матей 24:36. Ключовите цитати се повтарят в текста като пълна или съкратена версия, като преразказ или реминисценция. Например Фил. 2.9–10, Пог. 968, 39b22–26 (182.6–7) *тѣмже и бѣ ѿго прѣвѣзнесе. и дасть ѿмоу ѿма еже естъ выше всего ѿмене. да ѿ имени исусовѣ. всако колѣно поклонить сѧ. небесьскыи хъ и земный и прѣисподний*, Разгл. 210 *тѣ же и бѣ ѿго прѣвѣзвыси и дарова ѿмоу ѿме паче въсакого имени. да ѿ имени исусовѣ въсако колѣно поклонит се, нбны и землны и преиспны*, διὸ καὶ ὁ θεὸς αὐτὸν ὑπερέψωσε καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πάντων ὀνομάτων, ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι ἰησοῦ πάντων γόνων κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων, в 40620–21 *да ѿ имени исусовѣ. всако колѣно поклонит сѧ.*

Идеята за единство между пророчествата от Стария завет и потвърдението им в Новия, например тезата за вечността на Бога-Син, неговото единосьщие с Отца и неизменяемостта му, е илюстрирана с цитати от Исаия 40:28 (глава 12), Юдит 8.16 9 (глави 21, 27, 28), Даниил 13:42, Посланието на ап. Павел до Римляните 1:20 и Посланието на ап. Павел до Евреите 1:2. Повторението на една и съща комбинация от цитати в трите Атанасиеви слова е едно от доказателствата за единството и автентичността на трите слова, срв. Пог. 968, 137622–23 *естъ единъ и тѣжде оумъ въ сѣ трьхъ словесѣ*. Точността на цитата варира, в Първо слово цитатите отначало са „преразказани“, срв. Пог. 968, Йо 10.30 *тѣмже и самъ” Отець единъ еста, видѣи бо сего, видить и Отца, и Йо 14.10, 21a17–18 сынъ въ Отци и отъць в сынѣ, после са цитирани и директно: 62a26–62b1 глаголетъ*

Обаче **ѡко̀ слово и обрѡ̀ сы. азъ въ ѡтци и ѡтъць въ мнѣ. и видѣвѡи мене видѣлѣ естъ ѡтца. и ѡтъць прѣбываѡи въ мнѣ.** Цитатите от евангелието, апостола и псалтира и в двата превода са много близки, докато цитатите от старозаветните пророци показват значими разлики. Например блокът от три евангелски цитата за оборване на савелианството се повтаря с вариации в правописа, промените в сръбския препис са само в очакваната замяна на двойствено с множествено число и на перфект с аорист: Йоан 10:30, Пог. 968, 148a1–2 **азъ и ѡтъць єдино єсвѣ**, Разгл. 279 **азъ и ѡць єдино єсмы**, Йоан 14:9, Пог. 968 147627 **видѣвѡи мене видѣлѣ естъ ѡтца**, Разгл. 279 **видѣвѡи мене видѣ ѡца**, Йоан 14:10, 148a1 **азъ въ ѡтци, и ѡтъць въ мнѣ**, Разгл. 279 **азъ въ ѡтци, и ѡць въ мнѣ**. Правописът на цитатите варира още в първоначалния превод, срв. Пог. 968, 1426 14–15 **азъ и ѡтъць єдино єсвѣ, азъ въ ѡтци, и ѡтъць въ мнѣ**.

Комбинацията от псалми 96:8 и 88:7 се повтаря в Първо слово, глава 57, Второ слово, глава 49, и Трето слово, глава 10. Този блок е използван като доказателство, че Исус е различен от ангелите и от „издигнатите до бога“ човешки синове. Псалм 88:7 в Синайския псалтир гласи: 117a15–16 **кто... подобитъ сѡ гю въ снѣхъ вжѣхъ, тѣс ѡμοιωθησεται τῷ Κυρίῳ ἐν υἱοῖς Θεοῦ**, в Пог. 968, 10767–8 **кто подобенъ гви въ сынѡ божинхъ**, и 142617 **кто оуподобитъ сѡ ємоу въ сынѡ бжѣинхъ**.

Евангелските цитати са преведжани направо от гръцки, например Матей 6:25–30, Пог. 968, 8761–16 **не пѣцѣте сѡ ѡ доуши вѡшен. что ѣсте. ни ѡ тѣлеси вѡшемъ въ что ѡблѣшти сѡ. не дѡша ли вѡштѣши естъ пѣшта. и тѣло ѡдежда. възритѣ на птица небѣсскыѡ. ѡко̀ не сѣжѣтъ ни жнѣжѣтъ, ни събирѡжѣтъ въ житница. и ѡтъць вѡшь небѣсскын крѣмѣ ѡ, не вѡ ли пѡуе тѣѣ есте. кто ѡтъ вѡсѣ пекы сѡ, може приложити къ раштѣниж своѣмѡ лѡкътъ єдинъ. ѡ ѡдежди поучѡ сѡ пѣуетѣ, сѣмотритѣ крина сельнаѡ како растѣтъ, не трѡждѡтъ сѡ, ни прѡдѡжѣтъ. глаголѡ же вѡмъ, ѡко̀ ни солѡмонъ въ всѣи слѡвѣ своѣи, не ѡблѣуе сѡ ѡко̀ єдинъ ѡтъ сѡ. ѡштѣ сѣѣно сѣѡноє днѣсѣ сѣшѣте, ѡ оутро въ пѣштѣ вѣмѣтаемѡ, бѣ тѡко ѡдѣетѣ, не больми ли вѡсѣ малѡвѣрѣни. Срв. Разгл. 239 **не пѣцѣте се дѡшею вѡшею. что ѣсте. ни тѣлѡ вѡши въ что ѡблѣуетѣ се. не дѡша ли вѣцѣше ѣ пѣшти. и тѣло ѡдѣды. възритѣ на птице вѣнѣе. ѡко̀ не сѣю. ни жнѡ. ни съвѣраю вѣлагалища. и ѡць вѡшь нѣны пѣтаѣ ѣ, не ви жѣ ли пѡуе разанствѣете ѡ ни. кто жѣ ѡ вѡ пѣкѣи се, єда може приложити вѣзрастѣ своѣму лѡка єдинъ. и ѡ ѡдѣжѣи что пѣуетѣ се. сѡмотритѣ крины сѣлнѣе, како растѣ, не трѡдаю се, ни прѣдѣ. гю жѣ вѡ, ѡко̀ ни солѡмонъ въ всѣи слѡвѣ своѣи ѡдѣѡше се ѡко̀ єдинѡ сѡи. ѡшѣ травѣ сѣлнѡ дѡнѡ сѣшѣ. и оутро въ пѣштѣ вѣмѣтѡемѡ. бѣ тѡко ѡдѣѡе. не многѡ ли пѡуе вѡ малѡвѣрѣни. Лексикалните разлики между Пог. 968 и Разгл. не дават възможност за идентификация с определен евангелски ръкопис, сравни нѣны вместо небѣсскын, вѣлагалище вместо житница, пѣтати вместо крѣмити, разанствѣете ѡ ни вместо пѡуе тѣѣ есте, вѣзрастѣ вместо къ раштѣниж, ѡдѡше****

се вместо *Облѣче са*, *іако* вместо *не іако*, *траву сѣлнѣ* вместо *сѣно сѣлное*, много вместо *больши*, *маловѣры* вместо *маловѣрѣни*. Разликите между Пог. 968 и Зографското евангелие (по изданието на Jagić 1883) са както лексикални (*раштениж*~*тѣлеси*, *крѣна*~*цвѣтѣ*, *пештѣ*~*огнь*, *ваштѣши*~*больши*, *больши*~*кольми*), така и граматически (предложено съчетание с местен падеж ~ творителен, инфинитив вместо определена глаголна форма): *не ꙗцѣте са дѣшеж своєиж. что ѣсте ли что пиете. ни тѣлоиь вашииь. въ что облѣчете са. не дѣша ли больши естѣ пиштѣ. і тѣло одеждѣ. възьрите на птица нѣскыиѣ. како не сѣжтѣ ни жьнѣжтѣ. ни събиражтѣ въ житѣницѣ. і оцѣ вашѣ нѣскыи пиѣтѣтѣ іа. не вы ли пауе лоуѣши ихѣ естѣ. кто же отѣ васѣ пекы са. можетѣ приложити тѣлесн своєиь лакѣтѣ единѣ. і о одежди что са печете. сѣмотритѣ цвѣтѣ селѣныихѣ како растѣтѣ. не трѣждажтѣ са. ни придѣтѣ. глѣж же вамѣ. ѣко ни солоионѣ. въ вси славѣ своєи облѣче са. ѣко единѣ отѣ сихѣ. аще же сѣно дньсь сжштѣ. а оутрѣ въ огнь вѣмѣтаємо. ѣъ тако одѣтѣ. колми пауе васѣ маловѣри. Отделни лексикални паралели към Разгл. има в източнобългарската Савина книга (по изданието на Щепкин 1903): *трѣвж сельнж дньсь сжшж, въ пешѣ, маловѣри*, но Савината книга изпуска *не дѣша ли больши естѣ пиштѣ. і тѣло одеждѣ*, от разночетенията е важно двойното отрицание *не сѣжтѣ ничесоже*, срв. и лексикалните, и граматичните варианти: *възложити на тѣло своє лакѣтѣ единѣ. и при одежди... раздѣлитѣ цвѣты сельныиѣ не трѣждажтѣ са ...то аще трѣвж сельнж дньсь сжшж. а оутро въ пешѣ вѣлагажшж са ... не мнози пауе васѣ. маловѣри.**

Гръцкият модел за въвеждане на цитата чрез съюз за цитиране *ὅτι* или местоимение *τό* за субстантивация на цитирания израз е предаден с *іако* или *иже/еже*. Директното посочване на цитата в Атанасиевия текст дава и информация за развитието на терминологията: напр. Пог. 968, 16аб (52.19) има въ апокалипси, Разгл. л. 196 въ *ѡкрѣтѣниѣ*. Пред цитата стоят въвеждащи думи: *рече, глаголетѣ, поетѣ*, например Осия 7.13 и 7.15–16, Пог. 968, 11625–12а3 (36.17–20) *прорѡкъ, ѡсѣе прѣрече*. *Ѡ горе ѡмѣ, іако отѣстѣпиша отѣ мене, Ѡкаіани сжтѣ. іако нечѣствоваша Ѡ миѣ. азъ же избави ѡ. Ѡни глаголаша на ма лѣжж. і пакы мало постѣпши, і на ма помѣслиша сло. отѣвратиша ни въ вѣтоже. Разгл. 193 *прѡкъ іѡсѣе прѣрече. Горѣ ѡмѣ іако ѡскоуѣше ѡ мене. Ѡкаінии сѣ іако нечѣствоваше въ ме. азъ же избави ѡ. тѣи же глаше на ме лѣжи. і по малѣ, і оѣсѣвѣтоваше слаа. і на ма помѣслише лѣкава, ѡвратише се въ нѣчѣтѣ, διὰ τοῦ προφήτου ὡσπὲρ προεῖρεкен. „οὐαὶ αὐτοῖς, ὅτι ἀλεπήθησαν ἀπ’ ἐμοῦ. δειλαῖοί εἰσιν, ὅτι ἠσέβησαω εἰς ἐμέ. ἐγὼ δὲ ἐλυτρώσαμεν αὐτούς. αὐτοὶ δὲ κατελάλησαν κατ’ ἐμοῦ ψεύδη“. καὶ μετ’ ὀλίγα. „καὶ εἰς ἐμὲ ἐλογίσαντο πονηρά, ἀλεστράφησαω εἰς οὐθέν“.* В Разгл. намираме разночетене по *малѣ, і оѣсѣвѣтоваше слаа* за *ὀλίγον καὶ ἐβουλεύσαντο κακὰ*, разночетенето е регистрирано в ръкопис *Londinensis Burneianus 46*, XII в. и в 5 ръкописа от XIV–XVI в., ръкопис*

Londinensis Burneianus 46 е единствен от традиция х без контаминация с разночетения от групата **RS** (Metzler, Savvidis 1998: 78–80). Цитати от Стария завет като горния съдържат многобройни несинонимни замени в новия превод с уточнение на семантиката на гръцките думи, тук вместо **ОТЪСТЪЖПИША** има **ѠСКОУИШЕ**, вместо **зЛО** има **лѠКАВА**, вместо **пОСТЪЖПИШИ** има **оУСЪВѢТОВАШЕ**. Срв. и Йов, XLI. 5, Пог. 968, 562–4 (22.4–5) **ноУЖДА ми вѠ** **бѢЖДЕНОУ** **вывшоу** **вми**, **вѢспрати** **прѢГрадѠ** **жтробы** **скверныя** **сѠ** **ѐреси**, Разгл. 190 обр. **ноУЖНО** **во** **непѢсѠвѠ** **преоУвѢЖѠ** **Ѡ** **вѠ**. **разВѠити** **свинтакѢ** **прѢси** **скрѢвныѠ** **ѐресы** **сѠѠ**. **ἀναγκαῖον ἡγησάμην** (аорист ἡγήσομαι) **протраπεῖς παρ’ ὑμῶν διελεῖν τὴν πτύξιν τοῦ θώρακος τῆς μιαρᾶς αἰρέσεως ταύτης**. Срв. и Притчи 9.18, Пог. 968, 14616–18 (48.9–11) **вѢ** **нѠже** **вѢпадаѠи**. **не** **вѢсть** **Ѡко** **земнии** **оУ** **неѠ** **гибнѠтъ**. **и** **вѢ** **сѢтъ** **ѠддскиѠю** **сѢрѢтаѠтъ**. Разгл. 195 **вѢ** **нѠ** **вѢпадаѠ** **нѢѠс** **Ѡко** **землѠнороднѠи** **оУ** **ниѠ** **погибаѠю**. **и** **вѢ** **сѢти** **ѠдсѠкои** **срѢтаѠ** **се**, **εἰς ἣν ὁ ἐμπλήτων** „οὐκ οἶδεν ὅτι γηγενεῖς παρ αὐτῇ ὄλλυνται καὶ ἐπὶ πέταυρον ἄδου συναντῶ“, тук γηγενής е предадено семантично по-точно с **земльнороднѠ**. Синонимни замени има при калкирането на гръцката дума, например Рим. IX.5, Пог. 968 16a23–24 (52.22–23) **ОТЪ** **ниХѢже** **ХС** **по** **плѠти**, **сѠи**. **надѢ** **всѢми** **бѢ** **вѢ** **бѢки** **блѠгословственѢ**. Разгл. 196 **ИЗ** **ниЖе** **ХС**. **по** **плѠти**. **сѠ** **нѠ** **всѢми** **бѢ** **вѢ** **бѢкы**. **блѠгвенѢ** **Ѡз** **Ѡн** **Ѡ** **ХристѠс** **тѠ** **катѠ** **сѠрка**. **Ѡ** **Ѡн** **Ѡпὶ** **пѠντων** **θεѠс** **εἰс** **тоῦс** **αἰѠνας** **εὐλογηтѠс**.

Ключовите евангелски цитати обикновено си съвпадат поради връзката им с всекидневното богослужение, сравни Йо 1,1, Пог. 968 **ВѢ** **наУѠтѢ** **вѢ** **сѠво**, **и** **сѠво** **вѢ** **кѢ** **боУ** **и** **бѢ** **вѢ** **сѠво**. **насѢ** **радѠ** **послѢжде** **сѠ** **сѠво** **выстѢ** **плѢтъ**, ГИМ 360, 98/50 **вѢ** **наУѠлѢ** **вѢ** **сѠво**, **и** **сѠво** **вѢ** **кѢ** **бѢ** **вѢ**. **и** **бѢ** **вѢ** **сѠво**. **НасѢ** **радѠ** **послѢжди** **сѠво** **плѠтъ** **выстѢ** **Разгл.**, 212 **вѢ** **наУѠлѢ** **вѢ** **сѠво**. **и** **сѠво** **вѢ** **кѢ** **бѢ**. **и** **бѢ** **вѢ** **сѠво**. **нѠ** **радѠ** **послѢжи** **сѠво** **плѠтъ** **вы**.

По-често цитатите са преразказани, например Псалм 2.1. Пог. 968, 15b27–16a2 (52.15) **по** **уѠ** **и** **вы** **Ѡко** **Ѡзыци** **шатаѠте** **сѠ**, **и** **пооУѠѠте** **сѠ** **тѢштинѠ** **сѠ** **словесѠнѢ**. **на** **господа** **и** **на** **христѠ** **ѐго**, Разгл. 196 **вѢскѠю** **и** **ви** **Ѡко** **Ѡзыци** **вѢзшѠтаѠте** **се** **и** **пѠсѠѠте** **се** **тѠщѠнѠ** **речѠнѠ**, **на** **Ѡ** **и** **на** **хѠ** **ѐго**, „ἵνα τί“ **каѠ** **ѠмеѠс**, **Ѡс** **тѠ** **Ѡθνη**, „ἐφθᾶξατε καὶ μελετᾶτε κενᾶ“ **леѠѠѠѠѠѠѠѠ**“ **катѠ** **тоῦ** **куриѠ** **каѠ** **катѠ** **тоῦ** **ХристѠ** **Ѡтоῦ**“, с разночетене в х **διαλεѠѠѠѠѠѠѠѠ**. В Синайския псалтир 1616 **стои** **вѢскѠжѠ** **шѠтѠшѠ** **сѠ** **Ѡзыци**. **Ѡ** **людѠ** **пооУѠѠшѠ** **сѠ** **тѢщѠтнѠнѢ**.

Обемът на цитатите позволява да се проследи убедително традиция х, срв. Евр. 4:12, Пог. 968, 126a2–8 **жѠво** **во** **сѠво** **бѠжнѠ**, **и** **сѢдѢтелно**. **и** **ѠстрѢ** **пѠче** **всѠкѠго** **меѠа** **ѠбождѠ** **Ѡстра**. **и** **проходѠшѠте** **до** **разлѠчѠнѠѠа** **дѠшѠ** **и** **доУѠа**. **ѠлѠнѠвѢ** **же** **и** **мозговѢ**. **и** **ѠтѢлѠчѠтельно** **мыслѠнѠ**. **и** **мышленѠѠа** **срѢдѠчнѠнѠ**. **и** **нѢсть** **тѢвѠрѢ** **невѠдѠнѠ** **прѢ** **ниѠнѢ**. **всѠ** **же** **нѠго** **и** **ѠбличѠно** **прѢдѢ** **ѠчѠнѠ** **ѐго**, Разгл. 263 **жѠво** **во** **сѠво** **бѠжѠ** **и** **дѢствѠвитѠно**. **и** **ѠстрѢѠшеѠ** **пѠче** **вѢсѠкѠго** **меѠа** **ѠбождѠ** **ѠсѠра**, **и** **проходѢщеѠ** **до** **раздѢлѠнѠѠа** **дѠше** **и** **дѠа**. **ѠланѠвѢ** **же** **и** **мазговѢ**. **и** **сѢдѠтѠлѠноѠ** **помышленѠнѠ**, **и** **вѢ** **оУѠѠнѠнѠ** **сѢдѠчнѠ**. **и**

нѣсть зданіе неіавлені^ное прѣ нѣ. вѣсѣ нага. и ѡзјавленіа оуесѣ егò, Ζῶν γὰρ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐνεργῆς, καὶ τομώτερος ὑπὲρ πᾶσαν μάχαιραν διστομον, καὶ δεικνούμενος ἄχρι μερισμοῦ ψυχῆς καὶ πνεύματος, ἄρμων τε καὶ μυελῶν, καὶ κριτικὸς ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν καρδίας, καὶ οὐκ ἔστι κτίσις ἀφανῆς ἐνώπιον αὐτοῦ, πάντα δὲ γυμνὰ καὶ τετραχῆλισμένα τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ (в редакция х стои критикòς ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν καρδίας, докато рѣкопистите от групата **RS** изпускат каὶ ἐννοιῶν καρδίας).

В Разгл. е проведена граматична адаптация на цитата към контекста, например Откровение 1.8 (също и 1.4, 4.8): Пог. 968 16а6–7 (52.20) сжи и вѣай и градъи, отъ сжи бо и отъ вѣаго, Разгл. 196 сѣ, и вѣ, и грѣды. ѿ е сѣ, и ѿ еѣ вѣ, о ѡн каи о ѡн каи о еρχόμενος, тоу де о ѡн каи тоу ѡн. Освен смяна на граматичните род, число и време в самия гръцки текст на Атанасий има примери с добавени от Атанасий думи, срв. цитата от Матей 12:13 и Лука 11:23 в Първо слово, Пог. 968, 5а7–8: не съвбираѡщи съ нами растаѡаѡтъ с̄ с̄ диаволомъ, със смяна на числото (ὁ μὴ συνάγων) и добавена дума (съ̄ диаволомъ), Разгл. 190. не съвбираѡщи съ нами растаѡаю̄ съ̄ д̄иавол̄. Има и псевдоцитати, където Атанасий влага в устата на „цитирания“ своята трактовка на текста, например псевдоцитатът от Деян. 2:36 в глава 2.16 е приписан на апостол Петър, Пог. 968, 79а17–18 разоумѣните іако сѣ іс̄, егоже вы пропѣсте. тѣ̄ есть х̄с̄ чаемыи, γνῶτε, ὅτι οὗτος ὁ Ἰησοῦς, ὃν ὑμεῖς ἐσταυρώσατε, οὗτός ἐστιν ὁ Χριστός ὁ προσδοκώμενος. При алюзиите от библейския текст са използвани само отделни думи и смисълът им зависи от начетеността на читателя/слушателя. Напр. отправката към Битие, глава 3. 4 е от три думи: іако̄ змїа съвѣштаважшти къ женѣ, ὡς „τὸν ὄφιν συμβουλευόντα τῇ γυναίκι“.

ХАРАКТЕРНИ ЗА АТОНСКИТЕ ПРЕВОДИ ОСОБЕНОСТИ В „РАЗГЛАГОЛНИК“

Към атонската лексика в текста на Венцлович спадат съставъг вм. ипостасъ, храмъ вм. цркъы, зданіе вм. твѣрь, дѣиствительно вм. съдѣтельно, оумышление вм. помышление, отънждъ вм. отвернъ, естество вм. рѡдъ, научртаніе вм. образъ, зракъ вм. образъ, мждростъ вм. прѣмждростъ, обьштникъ вм. причѣстникъ, не лѣпо вм. не подобаѣтъ, простъ вм. грѣбъ, послошати вм. повиновати, съпоспѣшьствовати вм. помагати, хыщенїа вм. гравенїа, прѣвѣзвысити вм. прѣвѣзнести, хоулати вм. власвїагати, оупразнити вм. раздроушити, единороднъ вм. единорѡдъ, раздѣленїа вм. разлжунїа. В новия превод е възстановена най-архаичната практика и последователно фύσις се превежда с естество, а οὐσία със сжтество. Срв. комбинацията от цитати II Петър 1.4 и I Кор. III.16, Пог. 968 20б18–19 (72.10–11) ӣ то̄ есть же глаголаше Пѣтръ да бждоутъ божїа обьштнїци сжтства. іако̄ рече̄ а̀постолъ, не вѣсте ли іако̄ цркви божїа е̄сте, ГИМ, 61

и сѣ ѣсть. ѣже гла Петръ. да вѣдете Бжего овѣщаници ѣствѣ, и ꙗкоу глетъ аплѣ, невѣсте ꙗкоу храниъ Бжїи ѣстѣ, Разгл. 199 и сѣ ѣ^т гла петаръ. да вѣдете вжїаго Петѡвѣщаници ѣства. и ꙗкоу гла аплѣ. не вѣсте ли ꙗкоу хрѡ Бжїи ѣтѣ. В новия превод е поправено да вжд(е)т(е) в съответствие с ἴνα γένησθε, но и трите текста се съгласуват и изпускат и между рече и ἀποστόλῳ за ὡς φησὶ καὶ ὁ ἀπόστολος.

Апостолските цитати са показателни за новата атонско-търновска редакция, срв. Евр. 1.3, Пог. 968, 1368 (44.9) начетаніе во ѣсть ѡтъуаго състава, Разгл. 194 обр. характеръ во ѣ ѡуа ѡпостасїи, „характер“ ѣсти тїс тоу патрѡс „ѡстѡσεως“, и двата превода са по различенето х характеръ гър. Тук Чудовският Нов завет има начетаніе ѡпостасїи, лексемата съставъ е представена в сръбски апостол НБКМ 88 от 1362 г. и в среднобългарски апостол НБКМ 93 от края на 14 в., атонска редакция с регулиран правопис на съседните носовки (Христова 2004: 46, 359). Подобен пример е и Евр. 2.1–3, Пог. 968, 60a16–24

Того ради подобаѣтъ издише вънимати на слышанаа. ѣда како ѡтъпадаемъ. ѡште во глаголаное аггелы слово бысть тврѣдо. и всако прѣстѣплєніе и ѡслашаніе. приа правѣдно мѣздовѣздааніе. како мы оубѣжимъ. толика не врегъше съпасєніа. ѣ наумтокъ примѣ глаголати сѡ ѡтъ господа. слышавъшии во насъ оутврѣди сѡ, Разгл. 222, сего ра^а подобаѣ на излышше вънимати слышаннѣ. да не кога претече. ѡште во аггелы гланое слово бы^т тврѣдо. и въсако прѣстѣплєніе и прѣслашаніе прїетъ правѣное маздовѣздааніе. како мы оубѣжи толика не врегше спєніа. ѣ начело прїемше глаати се гдемъ. ѡ слышавъши въ на извѣсти се. Тук различеніята от Енинския апостол 8615–9a3 имат повече сходство с Разгл.: сего ради подобаѣтъ. лише намъ внимати слышаніемъ да не кога ѡпадемъ. аще во гланое аггелы слово бысть извѣст... ко прѣстѣплєніе и ѡслоу... равѣдно приатъ въз... Формата неврѣгъше вместо нерождъше или нерадивше е обща за Охридския, Матичиния апостол и Чудовския Нов завет.

Срв. още и Рим. XI.17, Пог. 968, 14b24–25 (948.16) лжкавно мнїи мнѣ свѣтїльникъ свои въжегъше ѡтъ дива маслїница, Разгл. 195 коварно мнїи мнѣ свои свѣтїникъ въжегъше ѡ дивомаслїчїа πανούργως τὸν νομιζόμενον ἑαυτῶν λύχνον ἄφαντες ἐκ τῆς ἀργιελαιίου. Фразата е алюзия по Лк 11.33, Мт 5.15 и Мк 4.21, но метафората дива маслїница за еретиците е от Апостола. Уточненіята засягат залога на управлєніето на глаголите, например Притчи 13.9, Пог. 968 14627–15a2 (48.17–18) свѣтъ во рече нечѣстивѣи оугашаѣтъ, покриваѣтъ же и по спждомъ лицемѣрїа, Разгл. 195 свѣ^т во нечѣстивїи гла^т оугашаѣтъ се сего оубо крїю по спждо^т лицемѣрїа, φῶς γὰρ δὲ φησὶν ἀσεβῶν σβέννυται τοῦτο μὲν κρύπτουσιν ὑπὸ τὸν μόδιον τῆς ὑποκρίσεως, словоредът в Разгл. е по х – ἀσεβῶν φησὶν, Гаврило поправка нечѣстивѣи на нечѣстивѣи(хъ) и изпуска анафорично и в съответствие с грѣкия.

Наблюденията върху езика на библейските цитати в Пог. 968, ГИМ № 360 и Разгл. потвърждават общия генезис на преписите от ръкопис ГИМ № 360 и Разгл. от един южнославянски (атонски) превод. Атонският превод е бил направен директно от гръцки без сверка с ревизираните през XIV в. канонични книги, но със спазване на правописните и граматичните норми на извършената през XIV в. реформа. Преводачът е познавал и използвал превода на Константин Преславски, но сходствата между старобългарския и атонския превод са предимно в цитатите от Новия завет. Пог. 968, ГИМ № 360 и Разгл. са най-близки лексикално до тази редакция на Апостола, която е представена в апостолите Охридски, Матичин и Чудовски Нов завет. Различията между руската и сръбската версия се дължат на корекциите, нанесени от Епифаний Славинецки, или на сверка на протографа на Епифаний с гръцки текст, принадлежал на друга гръцка традиция в сравнение с текста, използван преди него на Атон.

БИБЛИОГРАФИЯ

Brennecke 2011: Brennecke, H. Ch. „Die Filioque-Kontroverse auf dem Konzil von Florenz“ – In: Athanasius Handbuch. Hrsg. P. Gemeinhardt. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011, 425–428.

Donker 2011: Donker, G. J. The text of the Apostolos in Athanasius of Aleksandria. Atlanta, 2011.

Ernest 2004: Ernest, J. D. The Bible in Athanasius of Alexandria. Atlanta: Brill Academic Publishers, 2004.

Jagić 1879 (1954): Jagić, V. Quattuor Evangeliorum Codex Glagoliticus Olim Zographensis nunc Petropolitanus. Berlin, 1879; reprint Graz, Austria, 1954.

Lytvynenko forthcoming: Lytvynenko, V. V. „Epifanij Slavinetiskij’s Translation of Athanasius’ Orations against the Arians: Thalia Fragments as a Case Study“, in print.

Metzler, Hansen, Savvidis 1996: Metzler, K. D. U. Hansen, K., Savvidis Athanasius Werke. Bd. 1. Teil 1. Epistola ad Episcopos Aegypti et Libyae, Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1996.

Metzler, Hansen, Savvidis 1998: Tetz, M., K. Metzler, D.U. Hansen, K., Savvidis Athanasius Werke. Bd. 1. Teil 1. Die Dogmatischen Schriften. Lfg. 2. Orationes I et II contra Arianos. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1998.

Montfaucon 1698–1706: Montfaucon, B. de. S. Athanasii opera omnia. Collectio Nova Patrum et Scriptorum Graecorum, cum interpr. Latina. 5 vol. Paris, 1698–1706.

Müller 2011: Müller, Ch. „Lateinische Übersetzungen“ – In: Athanasius Handbuch. Hrsg. P. Gemeinhardt. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011, 378–384.

Ritter 2011: Ritter, A. M. „Der Heilige Geist“ – In: Athanasius Handbuch. Hrsg. P. Gemeinhardt. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011, 311–318.

Stockhausen 2011: Stockhausen Anette von, „Textüberlieferung: Handschriften und frühe Drucke“ – In: Athanasius Handbuch. Hrsg. P. Gemeinhardt. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011, 2–8.

Tetz, Wyrwa 2000: Tetz, M., D. Wyrwa, Athanasius Werke. Bd. 1. Teil 1. Die dogmatischen Schriften. Lfg. 3. Oratio III contra Arianos. Berlin–New York, 2000.

Vaillant 1954: Vaillant, A. Discours contra les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction en français, Sofia, 1954.

Vinzent 2011: Vinzent, M. Schriften gegen Eusebianer und Homöer, Orationes contra Arianos I–III. – In: Athanasius Handbuch. Hrsg. P. Gemeinhardt. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011, 197–204.

Weiber, Šmidt, Škurko 2007: Weiber, E., Šmidt, S. O., Škurko, A. I., Die Grossen Leseminäen des Metropoliten Makarij, Uspenskij spisok, 1.–8. Mai (Monumenta linguaw slavicae dialecti veteris LI), Freinutg i. Br., 2007.

Бовсуновская 2014: Бовсуновская, А. И. „Перевод „Богословия“ Иоанна Дамаскина Епифания Славинецкого в контексте истории русского литературного языка 17 века“. – В: Филологические науки, 2014, 6, 14–32.

Горский, Невоструев 1859: Горский, А. В., Невоструев, К. И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. II: Писания святых отцов. Ч. 2: Писания догматические и духовно-нравственные, № 112, Москва, 1859.

Зернова 1958: Зернова, А. С. Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII веках, Сводный каталог, Москва, ГБЛ, 1958.

Пенкова 2015: Пенкова, П. Атанасий Александрийски. Второ слово против арианите (в старобългарски превод), София, 2015.

Пенкова 2016: Пенкова, П. Св. Атанасий Александрийски, Трето слово против арианите, София, 2016.

Поздеева, Кашнирова, Леренман 1980: Поздеева, И. В. Кашнирова И. Д., Леренман М. М. Каталог книг кириллической печати в XV–XVII вв. Научной библиотеки Московского университета, Изд. Московского у-та, 1980.

Сиромаха 1999: Сиромаха, В. Г. Книжные справщики печатного двора второй половины XVII в. – В: Старообрядчество в России (XVII–XX века), Москва, 1999.

Славинецкий 1665: Епифаний Славинецкий, Сборник переводов Епифания Славинецкого (Григорий Богослов, Василий Великий, Афанасий Александрийский и Иоанн Дамаскин), Москва, 1665, Печатный двор (репринт Сборник переводов, Москва 2012, Ozon.ru).

Щепкин 1903: Щепкин, В. Саввина книга (Памятники старославянского языка, т. 1, вып. 2). Санкт-Петербург: Имп. АН, 1903.

СЪКРАЩЕНИЯ

ГИМ	Государственный Исторический Музей, Москва
Деян.	Деяния на Светите апостоли
Евр.	Послание на св. ап. Павел до Евреите
Йов	Книга Йов
Кор.	Послания на св. ап. Павел до Коринтяни
Лк	Евангелие от Лука
Мк	Евангелие от Марко
Осия	Книга на пророк Осия
Петър	Послание на св. ап. Петър
Пог.	Сбирка на Погодин
Притчи	Книга Притчи Соломонови
РГ	Российская государственная библиотека, Москва
РНБ	Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург
Рим	Послание на св. ап. Павел до римляни
САНУ	Српска академија наука и уметности, Белград
Фил	Послание на св. ап. Павел до Филипяни

Статията е подготвена в рамките на проект КП 06-ОПР05/3 „България между християнството и ересите. Старобългарският превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски“, финансиран от Фонд научни изследвания.